ATLAS Journal
International Refereed Journal On Social Sciences
e-ISSN:2619-936X

Type of Research : Research Article
Arrival Date : 04.08.2026
Published Date : 25.08.2026
2026, Vol: 12, Issue: 60 pp: 60-74
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.22077986

Hanefîlerde Fâsit Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme: el-Hidâye'nin "Bâbu'l-bey'i'l-fâsit" Bölümü Özelinde

An Evaluation of the Concept of Fāsid in Ḥanafī Jurisprudence: With Special Reference to the Chapter Bāb al-Bayʿ al-Fāsid in al-Hidāyah

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Macit
Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, yahyamacit@ardahan.edu.tr, Ardahan, Türkiye.
ORCID: 0000-0003-3012-2167

ÖZET

Hanefî fıkhında özel bir yere sahip olan fâsit hüküm ve bunun, el-Hidâye'nin "Bâbu'l-beyi'l-fâsid" bölümünde ele alınış şekli, çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Konuyla ilgili birçok akademik çalışma yapılmış, ancak fâsit hükmü belirli bir klasik fıkıh eseri ekseninde müstakil olarak ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bunun için bahsi geçen eserin ilgili bölümü özelinde, fâsit hüküm ve onunla bağlantılı konular değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmamız, klasik fürû eserlerinden el-Hidâye'nin, fâsit hükmünü işleyiş tarzını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Veriler, araştırmanın amacı doğrultusunda analiz edilmiştir. Çalışmamızda, el-Hidâye'nin fâsit konusunu, sistematik bir yaklaşımla değil karışık örnekler üzerinden işlediği; fâsit kavramının dolaylı anlatımlarla ifade edildiği ve bazen bâtıl anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, "gayr-i câizin, fâsit ve bâtıla ihtimali" olgusuyla karşılaşılmış, müellifin "câiz değildir" şeklinde nitelediği meselelerin fâsit mi batıl mı olduğunu belirtmemesi sebebiyle tespiti tarafımızca yapılmaya çalışılmıştır. Bu eserde fâsitin nasıl işlendiği, ilgili diğer kavram ve ıstılahlarla nasıl ilişkilendirildiği ortaya konulmuştur**.** Bu makalenin, "fasit"in kavramsallaşma sürecinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Gayr-i Câiz, Fâsit, Bâtıl, el-Hidâye.

ABSTRACT

The concept of fāsid**,** which occupies a distinctive position in Ḥanafī jurisprudence, and the manner in which it is addressed in the chapter *Bāb al-Bayʿ al-Fāsid* of *al-Hidāyah* constitute the foundation of this study. Although numerous academic studies have examined this subject, no independent study has been identified that investigates the concept of *fāsid* within the framework of a single classical work of fiqh. Accordingly, this study examines and evaluates the concept of *fāsid* and the legal issues associated with it through a close analysis of the relevant chapter of *al-Hidāyah*. The primary objective of this research is to analyze the manner in which *al-Hidāyah*, one of the principal classical works of Ḥanafī *furūʿ al-fiqh*, presents and develops the doctrine of *fāsid*. The study employs the qualitative research method of document analysis. The data obtained from the primary sources were analyzed in accordance with the objectives of the research. The findings indicate that *al-Hidāyah* does not address the concept of *fāsid* through a systematic framework; rather, it presents the subject by means of dispersed and interconnected examples. It was further observed that the concept of *fāsid* is frequently conveyed through indirect expressions and, in certain instances, is used in the sense of *bāṭil*. In addition, the study identifies cases in which the expression ghayr jāʾiz ("not permissible") may signify either *fāsid* or *bāṭil*. Since the author does not explicitly specify which legal ruling is intended, an attempt has been made to determine the appropriate classification on the basis of the legal context. In conclusion, the study demonstrates how the concept of *fāsid* is treated in *al-Hidāyah* and clarifies its relationship with other relevant legal concepts and technical terms. It is expected that this study will contribute to a deeper understanding of the conceptualization and historical development of the concept of *fāsid* in the Ḥanafī legal tradition.

Keywords: Islamic Law, Ghayr Jāʾiz, Fāsid, Bāṭil, al-Hidāya.

GİRİŞ

Hanefîler, fıkıh ilminde farz ve sünnet hükümlerinin arasına "vacip" hükmünü yerleştirmişlerdir. Aynı şekilde hadis ilminde mütevatir ve ahad hadis arasına "meşhur hadis" kavramını, kendilerine mahsus bir anlam katarak ilmî bir ıstılah haline getirmişlerdir. İlmi verileri titiz bir şekilde inceleyip yeni ıstılahlar üretmek dikkate şayan bir ilmî faaliyettir. Bu perspektifle

ortaya koydukları kavramlardan birisi de "fâsit"tir. Hanefîler, fâsit kavramını bâtıldan ayırarak müstakil bir terim hâline getirmiş, ona teknik bir içerik kazandırmışlardır.

Fâsit, Fıkıh Usûlü'nün önemli ana başlıklarından olan "hüküm" konusu kapsamında işlenir. Bir hüküm olarak fâsit, yerine göre anlam farklılığı göstermektedir. Mesela ilgili fıkıh eserlerine bakıldığında görüleceği gibi, ibadetlerde fâsit hüküm bâtıl hükümle aynı anlamda kullanılmıştır (Apaydın, 1995: 417; İbnü's-sââtî, 2005: 136; en-Nesefî, 1997: 3) Şöyle ki namazın fâsit olduğu söyleniyorsa bu, namazın bâtıl olduğu anlamına gelmektedir. Buna mukabil muamelatla ilgili konularda fâsit, farklı bir anlam örgüsü kazanır.

Cumhura göre fâsit, genellikle ibadetlerde olduğu gibi muamelatta da bâtıl anlamında kullanılmıştır. Hanefîlere göre ise fasit kavramı, sahîh ve bâtıl kavramları dışında üçüncü bir kavram olarak geliştirilmiştir. Bu çalışmada Hanefîlerde fâsit konusu, Burhâneddin Merğînânî'nin el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî adlı eserinde bulunan "Bâbu'l-beyi'l-fâsit" bölümü çerçevesinde incelenecektir. Bundan önce, fâsit hükmün konumunu belirlemek adına sahîh, bâtıl ve fâsit hüküm kısaca tanıtılacak, ayrıca Hanefîlere mahsus butlân fesât ayrımı ile birlikte butlân fesât ayrımının geçerli olduğu konular hakkında genel bilgi verilecektir.

el-Hidâye'nin "Bâbu'l-beyi'l-fâsit" bölümü üzerinde yapılan incelemelerde müellifin, doğrudan fâsit kavramını çok kullanmadığı görülmüştür. Bâtıl hüküm üzerinde de durmuş ve onunla ilgili örnek meseleler nakletmiştir. Öte yandan alışveriş akdinin geçersiz olduğunu ifade etmek için çok sayıda "câiz değildir" ifadesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bir akdin câiz olmamasının hem batıla hem de fâside ihtimali bulunduğu, ama bu kalıpla ele alınan meselenin hükmünün fâsit mi bâtıl mı olduğunun zikredilmediği tarafımızca tespit edilmiştir.

Çalışma yapılırken Hidaye'nin ilgili bölümü incelenmiş ve gerektiğinde şerhlerine ve bazı usûl ve füru' kitaplarına müracaat edilmiştir. Bununla birlikte, kavramların tanım ve tahlilinde, İsfehânî'nin el-Müfredat'ı, Cürcânî'nin, et-Ta'rîfât'ı, Tehânevî'nin, Mevsûat'ı ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden istifade edilmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu, Hayreddin Karaman'ın Mukayeseli İslam Hukuku, Ünal Yerlikaya'nın Hanefî Fâsid Akit Teorisi, Tahmaz'ın el-Fıkhu'l-Hanefî'si, en-Nakîb'in el-Mezhebü'l-Hanefî'si de faydalanılan eserlerden bazılarıdır. Bunun yanında konuyla ilgili bazı makalelerden istifade edilmiştir.

Klasik fıkıh kaynaklarının, telif edildikleri dönemlerde bir kavramı nasıl ele aldıklarının incelenmesi, o kavramın gelişim sürecini tahlil ve tespit etmek açısından çok önemlidir. Bu düşünceye katkı sunması amacıyla bir çalışmayı yapmak üzere literatür taraması yaptık. Bunun sonucunda el-Hidâye'de fasit kavramının nasıl ele alındığına dair müstakil bir araştırmaya rastlanmadık. Bu yüzden el-Hidâye'nin, bahsi geçen bölümü üzerinden fâsit kavramının nasıl ele alındığını incelemeye karar verdik.

Merğînâni, konuyu meseleler üzerinden ele almış, aynı konuyla ilgili meseleleri bir arada değil karışık bir şekilde zikretmiştir. Biz meseleleri tarayıp tasnif ederek aynı hükmü taşıyanları bir araya getirip değerlendirmeye tabi tuttuk. Hükümleri net belirtilmemiş meselelerin hükümlerini, kaynaklardan da istifade ederek ekledik. Her meselenin paragraflarının birbirlerine karışmaması için maddeler halinde ele aldık.

Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Klasik fıkıh kaynakları ile güncel akademik çalışmalardan oluşan dokümanlar incelenmiş ve bir takım veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler değerlendirilerek araştırmanın amacı doğrultusunda analiz edilmiştir.

Çalışmamamız muhteva olarak, "Burhaneddîn el-Mergînânî ve el-Hidâye"; "Fâsit, bâtıl kavramları ve Hanefîlere mahsus butlân fesât ayrımı"; "Butlan fesat ayrımının geçerli olduğu konular"; "Hidâye'de Bâbu'l-beyi'l-fâsit bölümü özelinde fâsit" gibi temel başlıklardan oluşmaktadır.

1. Burhaneddîn El-Mergînânî ve El-Hidâye

Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/ 1197), Maveraünnehir'de Fergana bölgesine bağlı Mergînân'da dünyaya gelmiştir. (ö. 511/1117). Önemli hocalardan ders aldığı gibi önemli talebeler de yetiştirmiştir. Bidayetü 'l-Mübtedî, Muhtârât, et-Tecnîs, Kitâb fi'l-ferâiz, Kitâbu'l-hac gibi birçok eser kaleme almıştır. Ancak el-Hidâye adlı eseri ile meşhur olmuştur Müçtehit seviyesinde olan Merğînânî'yi Hanefi mezhebi içerisinde ashab-ı tercihten sayanlar olduğu gibi, mezhepte müçtehit ya da meselede müçtehit olduğunu söyleyenler de mevcuttur (İbn Kutluboğa, 1992: 206-207; Koca, 2004: 182-183; Kureşî, 1993: 627-629; Leknevî, 1324: 141-144).

Fıkıh tarihi müelliflerinin yaptıkları dönemlendirmelere göre İmam Merğînânî, genellikle taklit ya da durgunluk dönemi olarak adlandırılan bir zaman diliminde yaşamıştır. 4. asrın yarısından başlayıp Abbasilerin yıkılışına kadar davam eden, bu zaman dilimi, (Seyyid Bey, 1924: 11; Hallâf, Tarihsiz: 8.) aynı zamanda Merğînânî'nin meşhur eseri olan el-Hidâye'nin telif edildiği dönemdir.

Hanefî füruu ile ilgili önemli eserlerden olan el-Hidâye, Muhammed eş-Şeybânî'nin el-Câmi'u's-sağîr'i ile Kudûrî'nin el-Muhtasar'daki meselelerin bir araya getirilmesiyle telif edilen Bidâyetü'l-mübtedî adlı eserin şerhidir (Kallek, 1998: 141; Kâtib Çelebî, 1941: 2031; Kallek, 1998: 471; Koca, 2004: 182). Hanefi mezhebinin en tanınmış metinlerinden biridir. Zamanının en önemli eserlerinden olup kendinden sonraki eserleri de etkilemiş fıkıh kitaplarındandır. Yazıldığından beri her dönemde değer görmüş; medreselerde, özellikle Osmanlı medreselerinde etkili bir eser olarak kendini göstermiştir (Cici, 2005: 223, 229). Klasik bir fıkıh eseri olarak el-Hidâye, sade, yalın, açık ve öğretici üslubla kaleme alınmıştır. Her devirde değer görmüş, klasik dönemde hakkında çok sayıda, şerh, haşiye, ta'lîkat ve zeyl (tekmile) yazılmış, yine çok sayıda ihtisarı yapılmıştır. Modern zamanlarda da hakkında çokça akademik tez ve makaleler yazılmış ve yazılmaya da devam etmektedir (Köse ve Demir, 2025: 629-659).

Fâsit konusu hakkında araştırma kaynağımız olan el-Hidâye, Hanefiyyü'l-mezhep olan coğrafyada hala ders halkalarının ve tedris ortamlarının vazgeçilmez eserlerindendir (en-Nakîb, 2001: 532).

2. Fâsit, Bâtıl Kavramları ve Hanefîlere Mahsus Butlân Fesât Ayrımı

Fesât sözlükte, bir şeyin varlığını tamamladıktan sonra şekil bütünlüğünü kaybedip bozulması; var olan mevcut durumunun zıddına dönmesi veya özde olmayıp dış unsurlarda bulunan sakatlık (el-Cürcânî, 1403: 214; Tehânevî, Tarih yok: 1271) anlamlarına gelir. Istılah anlamı ise, "Haddi zatında meşru olduğu halde gayri meşru bir şeye mukareneti sebebiyle meşruiyetten çıkan fiildir ki aslen câiz olduğu halde vasfen câiz olmaz" (Bilmen, 1988: 35). Mastar sigasında kullanılan bu kelimenin ismi faili "fâsit"tir ve sonradan bozulan, sonradan şekil değiştiren, sonradan sakatlanan anlamlarına gelir.

Butlân ise kelime olarak, hakk'ın zıddını ifade edip, kalıcılığı olmayan, boş olan, boşa çıkan, boşa giden, heba olan anlamlarına gelir (Bardakoğlu, 1992b: 476; İsfahânî, Tarih yok: 64-65). Mastar olan butlân kelimesinin ismi fail kalıbı "bâtıl"dır. Istılah manası, Hanefiler ve cumhur tarafından farklı ele alınmıştır. Genelde Hanefîlerin dışındaki fıkıhçılar, taşıması gereken şartlarda asıl vasıf ayrımı gözetmeden geçerli olmayan akitlere bâtıl demiştir. Hanefîler ise geçerli olmayan işlemleri bâtıl ve fâsit diye iki aşamalı bir değerlendirmeye tabi tutmuş veıstılah manasını da ona göre yapmışlardır. Buna göre in'ikat şartlarında eksiklik olan akde bâtıl demişlerdir. Diğer bir ifadeyle aslen vevasfen meşru olmayan hukukî işlemlere bâtıl diye nitelemişlerdir (el-Aynî, 1990: 188; Hey'et, 2017: 339-340).

Fâsit akit, in'ikat şartları mevcut olduğundan tamamiyle hukukî sonuçtan yoksun değildir. Hanefîlere göre fâsit bey', kabzdan önce mülkiyet ifade etmezken satıcının izniyle gerçekleşen kabzdan sonra müşteriye mülkiyet kazandırır. Bu noktada, fesat sebebpleri ortadan kaldırılarak akit

sahih hale getirilebilir. Aksi halde ya tarafların iradesiyle ya da yargı yoluyla feshedilmesi gerekir. Fesihten önce kabz gerçekleşirse Hanefîlere göre fâsit bey'de müşteri, satıcının izniyle malı kabzettiğinde kural olarak mala malik olur. Ancak bu, sahih akitteki gibi tam ve istikrarlı bir mülkiyet değildir; akdin feshedilmesi yükümlülüğü devam eder. Mal mevcutsa fesih sonucunda müşterinin onu satıcıya geri vermesi esastır. Kabzedilen mal, helâk olmuş, tüketilmiş veya iadeyi engelleyen bir değişikliğe uğramışsa tazmini söz konusu olur. Buna karşılık bâtıl akit, hukukî varlık kazanmadığından kural olarak kabz gerçekleşmiş olsa bile akdin amaçladığı hukukî sonucu meydana getirmez.

Butlân fesât ayrımının menşei Hanefîledir. Zira cumhur-u fukahanın, bir hükmün ya sahîh ya da bâtıl olacağı görüşüne (ez-Zerka, 2004: 730) mukabil Hanefîler, sahîh ve bâtıl arasında üçüncü bir hüküm olarak fâsit kavramını geliştirmişlerdir. Şöyle ki, bir akit bütün kurucu unsurlarını tamamlamışsa bunun sahîh olduğunda bir şüphe yoktur. Aynı şekilde bir akidin kurucu unsurlarından bir kısmı tahakkuk etmemişse bunun hükmünün de bâtıl olduğu konusunda bir şüphe yoktur. Ancak kendilerinin sıhhat şartları dedikleri ve kurucu unsurların yanında, onların mütemmimi konumunda değerlendirilen bir takım şartların eksikliğinden dolayı bu akde fâsit demişlerdir. Bunu yaparken de akdin aslen meşru ancak vasfen yani evsâf-ı hâriciyye açısından kusurlu oluşu anlayışından hareket etmişlerdir (el-Aynî, 188: İtkânî, Tarih yok: 5; Mecelle, md. 109). Bu ayrımla müstakil ve farklı bir hüküm olarak ortaya çıkan fâsid, kendine mahsus hukuki sonuçları da beraberinde getirmiştir.

"İslam hukukunda özellikle Hanefi hukukçularının ortaya atıp geliştirdiği fesâd teorisi gerçekten çok ileri bir hukuk mantığı ve hukuk tekniğinin ürünü" (Apaydın, 1995: 420) olan fesâd teorisi akdin tüm taraflarının haklarını korumaya dönük bir yaklaşımdır. Sahîh ve bâtıl ile iktifa edilmeyip üçüncü bir yol/teori geliştirilerek ince bir hukuk işçiliğine girişildiğini ifade etmek gerekir.

3. Butlân Fesât Ayrımının Geçerli Olduğu Konular

Hanefîlerde geçerli olan butlân fesât ayrımı ibadetlerde geçerli değildir. Ayrıca "bütün tasarruf çeşitlerinde de söz konusu değildir. Bazı özel hükümler dışında ibadetlerde butlân ve fesât kavramları birbirlerinin eş anlamlısı olarak kullanılır."[1] Buna göre ibadetler fıkhî ölçüler içinde ya geçerlidir ya da değildir. Her nekadar geçerli olmamanın bâtl ve fasit diye iki boyutu olsa da ibadetler açısından birbirlerinden farkları yoktur. Fâsit de bâtıl gibidir.

"Hanefîlere göre, medenî hukuk alanında butlân fesât ayrımı sadece, karşılıklı borç doğuran (muâvaza akitleri) ya da mülkiyeti nakleden malî akitlerde cârîdir. Bu kural alım-satım, kira, rehin, havale, kısmet, şirket, müzâraa, vb. akitleri içine alır. Aynı zamanda mülkiyetin nakli sonucunu doğuran karz ve hibe akdi de bu çerçevededir. Bu akitlerin hepsinde fesât butlândan ayrılır ve bunlar fesada rağmen hukuki varlık kazanmış sayılır. Bu ayrım mutlak fiilî tasarruflarda akit kabilinden olmayıp talâk, vakıf, ibrâ kefalet, ikrar gibi tek taraflı hukukî işlemlerde; vekâlet, vesâyet, tahkim gibi malî olmayan akitlerde (tefviz akitlerinde); vedîa ve ariyet gibi karşılıklı borç yükleyen, fakat mülkiyeti nakletmeyen malî akitlerde cârî değildir. Ancak tek taraflı hukukî işlemlerden olan dâvâ bu gruptan istisna edilerek onda fesât butlân ayrımının geçerli olacağı öne sürülmüştür" (Apaydın, 1995: 418; en-Nakîb, 2001: 307; Zeydân, 1976: 67-68; Zuhaylî, 1985: 55)

Buna göre Hanefîler için, ibadetler konusunda -çok az istisna dışında- fâsit-bâtıl ayrımı yoktur. Muamelatta da yukarıda zikredilen ve bazı özellikleri taşıyan akitlerde bu ayrım söz konusudur.

[1] Hanefîlere göre İbadetlerde fâsit, bâtıl ile eş anlamlıdır. Ancak ibadetle ilgili istisna teşkil eden birkaç hüküm, onların ihdas ettiği teknik anlamdaki fâsit anlamına gelir. Hacla ilgili örnek için bk. (el-Merğînânî, 2019: 432).

4. Hidâye'de "Bâbu'l-Beyi'l-Fâsit" Bölümü Özelinde Fâsit

İmam Merğînânî, fâsit bey'i işlerken, bâtıl bey' konusuna da yer vermiştir. Bu durum her ikisinin de geçersiz satış kapsamında değerlendirilmesiyle ilgili olmalıdır. Öte yandan kuruluş şartlarındaki asıl-vasıf ayrımının birbirleriyle çok sıkı ilişki içinde olması ve aralarındaki kavramsal bağın güçlü olması, birlikte ele alınmalarını gerekli kılmıştır.

Merğînânî, konuyu işlerken, birbirleriyle ilgili meselelerin bir arada ve bir bütünlük içerisinde ele alınıp işlenmesi şeklinde sitematik bir yöntem kullanmamıştır. İlgili bölümde bir konu işlendikten sonra başka bir konuya geçilmiş sonra tekrar daha önceki konuya dönülüp onunla ilgili bilgiler verilmiştir. Mesela, konunun başında bâtıl satıştan bahsedilmiş, sonra fâsit satışa değinilmiş, sonra yine bâtılla ilgili konulara dönülmüş ve daha sonra fâsit satışla ilgili meseleler işlenmeye devam edilmiştir (el-Merğînânî, 2019: 463-464).

Fâsit bey'i işlerken, üslup olarak konuyu tanıtıcı teorik bilgiler vermekten ziyade örnek meseleler üzerinden anlatmayı tercih eden Merğînânî, bunu yaparken de örneği zikrettikten sonra, hangi sebebe dayandığını bazen zikretmiş bazen de zikretmemiştir.[2]

"Fâsit bey" başlığı altındaki metin tarandığında Merğînânî'nin, meselelerin hükümleri için "fâsittir" ya da "bâtıldır" lafızlarını çoğunlukla kullandığı gibi birçok yerde de örnekleri zikrettikten sonra, bunların fâsit veya bâtıl olduğuna dair açık bir nitelendirmede bulunmamıştır. Bunun yerine, "câiz değildir" ifadesiyle yetinmiştir.

Bazı konular içinse "câizdir" hükmünü vermiştir. Ama o bizim konumuzun kapsamı dışında olduğu için üzerinde durulmayacaktır. Biz bu üsluptan hareketle konuyu, "Bâtıl" hükmü verilen meseleler, "Fâsit" hükmü verilen meseleler ve "Gayr-i câiz" hükmü verilen meseleler şeklinde üç ana başlıkta inceleyip izah etmeye çalışacağız.

4.1. "Bâtıl" Hükmü Verilen Meseleler

el-Hidâye'nin ilgili bölümündeki meseleler incelendiğinde, bir kısmının bâtıl hükme balandığı görülmüştür. Fakat bunların bazılarının doğrudan bâtıl olduğu ifade edilirken bir kısmının da fasit olarak nitelendirilen ama gerçekte hükmü bâtıl olan meseleler olduğu tespit edilmiştir. Bunları ayrı başlıklar altında ele almak daha isabetli olacaktır.

4.1.1. Doğrudan "Bâtıl" Hükmü Verilen Meseleler

Hükmü bâtıla bağlanmış meselelerden bir kısmı, doğrudan bâtıl olduğu söylenen meselelerdir. Mesela, "Kim bir özgür insan ile bir köleyi veya kesilmiş bir koyun ile ölü bir koyunu birlikte satarsa, her ikisinde de satış bâtıl olur" (el-Merğînânî, 2019: 491) meselesi bunlardandır. Hanefîlere göre bu satışın bâtıl sayılmasının sebebi, akdin konusunu oluşturan unsurlardan bir kısmının, şer'an satışı mümkün olmayan gayr-ı mütekavvim mal (ölü koyun) veya hukuken mal niteliği taşımayan (hür insan) unsurlardan oluşması ve bunların tek bir akitte birlikte satışa sunulmasıdır. Satış akdi mahallinin bir kısmının şer'an mal niteliği taşımaması sebebiyle bâtıldır. Çünkü satım akdi "malın malla mübadelesi" olduğu halde (el-Merğînânî, 2019: 463) hür insan mal sayılmadığı gibi meyte de mütekavvim mal değildir. Mecelle bunu, "Mebî'in mal-i mütekavvim olması şarttır" (Mecelle, md. 197) şeklinde ifade etmiştir.

4.1.2. "Fâsit" Olarak Nitelendirilen Ancak Hükmü "Bâtıl" Olan Meseleler

"Fâsit" kalıbında ifade edilen satışlardan bazıları, fâsit olduğu zikredilen ama aslında bunun bâtıl anlamına geldiği ifade edilen satışlardır. Tespit ettiğimiz iki örneği aktarmak istiyoruz.

[2] Gerekçesi açıklanan meselelere örnek için bk *el-Hidâye*, 4/466, 470; gerekçesi açıklanmayan meselelere örnek için bk. (el-Merğînânî, *2019:* 478, 483).

1-Merğinânî Bey-i fâsit konusuna İmam Kudûrî'nin Muhtasar'ından alıntıyla başlamıştır. Orada İmam Kudûrî, "İvazeynden (iki bedelden) her ikisi ya da birisi meyte, kan, domuz, içki ve aynı şekilde mal kabul edilmeyen hür insan gibi (satışı) haram (olan şeylerden) olursa bey' fâsit olur" demektedir (el-Merğînânî, 2019: 463). Ancak bu ifadede ilk bakışta Hanefîlerin butlân fesat ayırımına uygun düşmeyen bir durum söz konusudur. Zira zikredilen örnekte ihlal, akdin vasfında değil, doğrudan akdin rüknü olan akdin konusuna ilişkindir. Hanefî fıkhına göre satım akdinin konusunun mütekavvim mal olması zorunludur. Meyte, kan, domuz, içki ve hür insan ise şer'an satıma konu olabilecek mütekavvim mal niteliğini taşımadığından bunların satışında akdin kuruluşu gerçekleşmemektedir. Bu durumda akdin fâsit değil, bâtıl olarak değerlendirilmesi gerekir.

Bu alıntıda muğlak bir durumun söz konusu olduğu açıktır. Bu kapalılığı Kudûrî'nin şarihlerinden Meydânî, Lübâb'ında izah etmiştir. Ona göre bu noktada kullanılan "fâsit" kavramı Hanefîlerin kullandığı fâsit anlamında değil, "bâtıl" anlamında kullanılmıştır. Burada fâsit, memnu/yasak kelimesinin genel anlamı içerisinde ele alınmış, mecazi ve örfi anlam tercih edilmiştir (el-Meydânî, 2014: 211).

İmam Merğînânî, İmam Kudûrî'den bu alıntıyı yapmış ancak bu alıntıdaki durumu net ifadelerle izah etmiştir. Buna göre hiçbir semavi din (el-Aynî, 1990: 189) mensubu tarafından mal olarak kabul edilmemesi sebebiyle meyte, kan ve hür kimsenin satışının bâtıl olduğunu, zira malın mal ile mübadelesi demek olan bey akdinin kurucu unsurlarından/ rükûnlarından birisinin yani akdin konusunun mevcut olmadığını ifade etmiştir (el-Merğînânî, 2019: 463).

2-"Ümmü veled (efendisinden çocuk doğuran cariye), müdebber (efendisinin ölümüyle hür kalacak köle) ve mükateb (hürriyeti için efendisiyle sözleşme yapmış köle) satışı fasittir" (el-Merğînânî, 2019: 465-466)

Bu mesele de, Kudûrî'den alınmıştır (el-Aynî, 1990: 193) ve fâsit olduğu zikredilen ama aslında bunun bâtıl anlamında kullanıldığı ifade edilen meselelere diğer bir örnektir. Örnekteki bu kişilerin özgürlüklerinin -son ikisi zamana yayılmış da olsa- hak edildiği, dolayısıyla hür oldukları belirtilmiştir. Hür insanların satış akdine konu edilemeyeceği ve böyle bir akdin bâtıl olduğu ise malumdur.

Yukarıda verdiğimiz iki örnekte olduğu gibi bu şekildeki satışlar bâtıl iken İmam Merğînânî, Kudûrî'nin "fâsit" olduğunu söylediği rivayetini neden alma ihtiyacı hissetmiştir? Buna hem Kudûrî'nin şerhi Lübâb'dan hem de el-Hidâye'nin şerhi Ğâyetü'l-beyân'dan istifade ederek cevaplayabiliriz. Öncelikle fasit, bâtıldan daha kapsamlı bir menfilik ifade ettiği ve bâtılı da içine aldığı için böyle kullanılmıştır. Hatta umum husus ilişkisini ifade eden "her batıl fasittir, ancak her fasit batıl değildir" mantığıyla hareket edilmiştir (el-İtkânî, Tarih yok: 9; el-Meydânî, 2014: 211). Burada örfi ve mecazi kullanım söz konusudur. Ama el-Hidâye'den sonra kaleme alınan Hanefî fürû-i fıkıh eserleri incelendiğinde, bâtıl ve fâsit hükümlerinin daha açık ve belirgin bir biçimde kullanılmaya başlandığı görülmektedir (İbnü's-sââtî, 2005: 289 vd.; el-Mevsılî, 2012: 204; Sadrüşşerîa, 1971: 57). Bu durum, ilk dönemlerde söz konusu ıstılahların anlamlarının tam yerleşmediği, "mecazi anlamda fâsit" yahut "câiz değil" gibi daha genel kapsamlı hükümlerle ifade edildiği şeklinde değerlendirebiliriz. Ayrıca bir terim olarak vazedildikleri anlamlarını ise zamanla kazandıklarını ve Hanefî fıkıh terminolojisindeki yerlerini aldıklarını söyleyebiliriz.

4.2. "Fâsit" Hükmü Verilen Meseleler

Fâsit akit, aslî unsurlar denilen in'ikad şartları tamam olduğu hâlde, sıhhat şartlarından birinin eksikliği sebebiyle geçerliliği bozulan akittir. Daha öz bir ifadeyle, aslının mevcut vasfının ise bozuk olduğu akittir. Fâsit hüküm cehâlet, garar, ikrah, akdi ifsat eden (yasak) şart ve riba (Karaman, 1991: 261; ez-Zerkâ, 2004: 741; Zuhaylî, 1985: 56) gibi gerekçelerle tahakkuk eder.

Merğînânî, "fâsit" hükmünü taşıyan meselelerle ilgili örnekler vermiş ve bunların hangi gerekçelerle fesâda uğradığına ilişkin kısa izahatlarda bulunmuştur. Bu meseleler gerekli açıklamalar eşliğinde bu meseleler maddeler halinde zikredilecektir.

1-Merğînânî'nin, yukarıda "fâsit olarak nitelendirilen ancak bâtıl hükmü taşıyan meseleleler" başlığı altında meyte, kan, domuz, içki ve hür insanın şer'an satıma konu edilemeyeceğini zikretmişti. Ancak içki ve domuzun satışına yine temas etmekte ve bu noktadaki ince detayı ele almaktadır.

Daha önce her ikisinin yani içki ve domuzun satışının bâtıl olduğunu ifade etse de Hanefî mezhebinin fesad teorisini içerisinde, domuz ve içkinin satıldığı her durumda butlânın ortaya çıkmadığını, duruma göre fesâdın da zuhur edebileceğini anlatmaktadır. Buna göre içki ve domuz mebî' konumunda bulunup semen karşılığında satın alınırsa bu bey' akdi bâtıldır. İçki ve domuz semen konumundaysa ve semen olarak verilip karşılığında malı-ı mütekavvim cinsinden bir mal satın alınıyorsa bu bey akdi fâsittir. İmam Merğînânî bunu gerekçesiyle şöyle açıklar:

"İçki ve domuza gelince, şayet bunlar dirhem ve dinar gibi para karşılığında verilirlerse bey' bâtıl olur. Şayet muayyen bir mal karşılığında satılırsa bey fâsittir. Çünkü onların mukabilinde alınan muayyen mala sahip olunur. Hâlbuki (paranın verilip karşılığında alınacak olan) içki ve domuz sahiplenilemez. Bu farklılığın sebebi şudur ki, içki ve domuz ehl-i zimmet nezdinde maldır. Ancak, şeriatın değersizleştirilmesini emrettiği ve kıymet verilmesini yasakladığı ğayr-i mütekavvim bir maldır. Bir şey mukabilinde onları satın alıp malik olmak ona değer vermek demektir. Şöyle ki, onları para karşılığında satın aldığında bu alışverişte asıl maksat para (semen) değildir. Para araçtır. Asıl maksat içki ya da domuzdur ve bunların mütekavvim olmaları söz konusu değildir. Ama içkiyi ya da domuzu verip elbise satın almak öyle değildir. Burada kastedilen içkiyi verip onun karşılığında elbiseye sahip olmaktır ve burada içki ya da domuza değil elbiseye değer vermek söz konusudur" (el-Merğînânî, 2019: 465)

Müslüman ve ehli zimmetten hiç kimsenin mal kabul etmediği şeylerin (kan, leş vb.) satımında mutlak bir butlânın oluştuğu açıktır. Müslümanların mütekavvim bir mal olarak kabul etmediği halde zimmet ehlinin mal olarak kabul ettiği içki ve domuz gibi mallar devreye girdiğinde Hanefî mezhebinde ikili bir yaklaşım söz konusu olmaktadır. Bunlardan birincisine göre semen olarak para verilip mebî' olarak içki ve domuz satın alınırsa burada butlân ile hükmedilir. İkinci durumda ise semen olarak içki ya da domuz verilip mukabilinde mütekavvim mal satın alınırsa bu akit hakkında mutlak butlân ile değil fesât ile hükmedilir. Zira burada asıl değer verilen şey semen değil mebî'dir. Mebî' yani elbise ise mütekavvim bir maldır. Aynı zamanda bey akdinde aslolan semen değil mebî'dir. Semen ise bir araçtır.

el-Hidâye, gayr-i mütekavvim malın satışını bâtıl olarak nitelerken, ehl-i zimmetin mal kabul ettiklerinin -semen olarak kullanıldığında- satımını fâsit olduğunu zikretmiştir (el-İtkânî, Tarih yok: 13-14). Nitekim Mecelle, mütekavvim olmayan bir mal ile bir mal satın almanın fasit olduğunu ifade etmiştir (Ali Haydar Efendi, 2020: 306; Mecelle, md. 212). Bardakoğlu da bunu teyit eder mahiytte konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Bazen yasak, alışverişin özünü değil de vasfını yani fer'î bir unsurunu hedef alır. O takdirde Hanefiler satım akdinin fesâdından bahsederler. Hanefiler'in gayri mütekavvim malın satışını batıl sayarken bu malın semen olarak kararlaştırıldığı satımı fâsit saymaları bu sebepledir" (Bardakoğlu, 1992a: 17)

Hanefîler içki ve domuzun zimmîler nezdinde mal olduğunu ama Müslümanlar açısından gayr-i mütekavvim mal olduğunu söylerler. Dolayısıyla bunlar mal olmaktan tamamen çıkmamışlardır. Ancak bunların şer'an hukukî değer taşıyan (mütekavvim) mal niteliğinde olmaması, akdin aslını değil vasfını bozmakta ve satımı fâsit hâle getirmektedir.

2- "Kim bir yağı, kabıyla birlikte tartmak ve (gerçek ağırlığına bakılmaksızın) her bir kap yerine 50 rıtıl düşülmek üzere satın alırsa, bu alışveriş fasittir." Burada koşulan (her kap için sabit

50 rıtıl düşme) şartı, akdin gerektirmediği bir şarttır (el-Merğînânî: 2019: 482). Dolayısıyla fasit bir alışveriştir.

3- "Kim bir köleyi; alıcının onu azat etmesi, müdebber kılması veya mükateb yapması şartıyla satarsa ya da bir cariyeyi onu doğurtması şartıyla satarsa, yapılan bu satış fasittir." Çünkü bu işlem, "şartlı bir satış" demektir ki şartlı satış yasaklamıştır (el-Merğînânî, 2019, c. 4, s. 483).

4-Bir kimse, satıcının onu bir ay kullanması şartıyla bir köle satsa, ya da bilinen bir süre içinde oturması şartıyla bir ev satsa yahut alıcının kendisine bir dirhem ödünç vermesi veya bir hediye vermesi şartıyla satsa bu satış fasittir. Çünkü bu, akdin gerektirmediği bir şarttır ve içinde sözleşmeyi yapanlardan biri için bir menfaat (çıkar) vardır (el-Merğînânî, 2019: 486).

5-Her kim belirli bir malı, ayın başına kadar teslim etmemek şartıyla satarsa, bu satış fâsittir. Çünkü satılan malın kendisinde (peşin satışta) vade koymak batıldır. Bu durumda yapılan şart fasit olur. Çünkü vâde, borçları kolaylaştırmak için konulmuştur, peşin ve belirli mallar için değil (el-Merğînânî, 2019: 486).

Muayyen ayn malların satımında doğan hukuki sonuçlardan birisi müşterinin teslim talep etme hakkıdır. Dolayısıyla malın tesliminin belirli bir süre ertelenmesini şart koşmak, akdin gerektirmediği bir şart ileri sürmek anlamına gelir. Halbuki alışverişi kolaylaştırmak için konulan vade, mevcut ve muayyen ayn malların tesliminin ertelenmesi için değil deyn için öngörülmüştür. Bu sebeple akdin gerektirmediği bu şart bâtıl, bâtıl şartı içeren satım akdi ise Hanefîlere göre fâsit kabul edilmiştir.

6- Nevruz, Mihrican, Hristiyan orucu ve Yahudi bayramına kadar vadeli yapılan alışverişlerde, eğer taraflar bu günleri bilmiyorsa alışveriş fâsittir. Çünkü ödemenin ne zaman yapılacağı belirsizdir. Bu belirsizlik ise alışverişte kavgaya yol açar. Çünkü ticaret, tarafların kendi karını düşünmesi ve pazarlık yapması üzerine kuruludur (el-Merğînânî, 2019: 488).

7-"Hacının gelmesine, hasat zamanına, harman zamanına, bağ bozumu ve kırkım zamanına kadar vadeli satış yapmak câiz değildir." Çünkü bu vakitler öne gelebilir veya gecikebilir (el-Merğînânî, 2019: 489).

Bu meselelerde fesadın, garar, cehalet, akdin gerektirmediği şart, içinde akdin taraflarına menfaat sağlayan şart gibi gerekçelerle sabit olduğu görülmektedir.

Son iki meselede akit sonrasında tarafları nizâya götürecek, hukuki ihtilafa sürükleyecek bir belirsizlik vardır ve bu belirsizlik ödeme süresi hakkındaki cehaletten kaynaklanmaktadır. Aslında bu meselelerde satılan mal, bedel ve taraflar belli olduğu için akdin rükûnları tamdır ve akit batıl değildir. Ancak ödeme zamanı açısından cehalet mevzu bahis olduğundan diğer bir ifadeyle akdin aslında değil, akde eklenen vasıfta bir belirsizlik bulunduğundan Hanefîler tarafından fâsit kabul edilmiştir.

Bu başlık altındaki meseleler, malın vasfındaki eksiklik, akdin gerektirmediği ve taraflardan birine menfaat sağlayan şart ve vadedeki belirsizlik gibi sebeplerle fâsit hükme bağlanmıştır.

4.3. "Gayr-İ Câiz" Hükmü Verilen Meseleler

İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), bey'i, câiz ve gayr-i câiz olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Hem bâtıl hem de fâsit satışı da geçersiz akit olmak üzere gayr-i câizin kapsamına dâhil etmiştir (İbnu'l-Hümâm, 2003: 367). Buna göre "câiz değildir" hükmü verilen bir satış varsa onun fâsit ya da bâtıl olma ihtimali söz konusudur.

"Bâbu bey'i'l-fâsit" başlığı altında ele alınan meselelerin büyük kısmında "câiz değildir" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin hem bâtıl hem de fâside ihtimali olduğu için sonuçta "caiz değildir" denilen meselenin bâtıl mı fâsit mi olduğunun belirtilmesi beklenirdi. Ancak yapılan araştırmada hükme bağlanan meselelerin birçoğunun "câiz değildir" kalıbıyla ele alındığı görülmüştür. Meselelerin fâsit yahut bâtıl olduğunun belirtilmediği gibi bazen de câiz olmama gerekçelerinin ifade

edilmediği tespit edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde bu meselelerin fâsit mi bâtıl mı oldukları ve bazılarının gerekçeleri izah edilmeye çalışılacaktır.

4.3.1. "Gayr-İ Câiz" Diye Nitelenip "Bâtıl" Hükmü Taşıyan Meseleler

1-Avlanılıp ele geçirilmeden balığı satmak câiz değildir, Çünkü satıcı, henüz sahibi olmadığı bir şeyi satmıştır (el-Merğînânî, 2019: 467).

Balık henüz mülkiyet altına alınmamış (ihraz edilmemiş) ve herkesin ortak olduğu mubah maldır. Kişi sahip olmadığı malı satmıştır. Aynı zamanda teslimi mümkün olmayan bir maldır. Bu gerekçeler sebebiyle böyle bir satış bâtıldır.

2-Aynı şekilde, ancak avlanarak yakalanabilen bir havuzdaki hayvanın satışı da câiz değildir. Çünkü bu durumda teslim etmeye güç yetirilemez. Şöyle ki bâyi' onu daha önce tutmuş sonra, ancak avlanarak yakalanabilecek bir suya atmıştır (el-Merğînânî, 2019: 467). Yani önce ihraz edilmiş, ancak avlanmak suretiyle yakalanılabilecek bir suya geri bırakmış, bir anlamda muhrez olmaktan çıkmıştır. Teslimin imkânı yoksa bu satış da bâtıldır.

3-Havada uçan kuşun satışı câiz değildir, çünkü o, ele geçirilmeden önce sahip olunmayan bir şeydir (el-Merğînânî, 2019: 68).

Bu satış da, mebî' olacak mal gayr-ı muhrez olması sebebiyle henüz sahip olunmadığı ve satış sonrası teslim imkânı bulunmadığı için bâtıldır.

4- Bir kişi (daha önce tutulmuş) kuşu elinden salıverirse de satışı câiz olmaz; çünkü onu teslim etmeye gücü yetmez (el-Merğînânî, 2019: 468). Teslim imkânı olmayan bir malın satışı olarak bu satış da bâtıldır.

Bâbertî, üç ve dördüncü meselede geçe kuş örnekleri için şöyle bir değerlendirmede bulunur:

"Kuşlar için üç durum vardır. Birincisi, avlanılmadan önce havada olan kuşun satışıdır ki mülk edinilmemiş olması sebebiyle câiz değildir. İkincisi, daha önce tutulmuş ve salıverilmiş kuş için de durum aynıdır. Üçüncüsü, güvercin gibi önce mülk edinilmiş sonra salınmış ama geri geleceği düşünülen kuşun satışı da görünüşte câiz değildir. Ancak kuş uçup daha sonra herhangi bir zorluk çıkmadan ele geçirip teslimi mümkün oluyorsa câizdir" (el-Aynî, 1990: 199; el-Bâbertî, Tarih yok: 574)

Bâbertî burada, "câiz değildir" ifadesini kullanmıştır. Ancak Bâbertî'nin kuşlarla ilgili taksimindeki birinci ve ikinci satışlar, henüz ele geçirilmemiş ve mülk edinilmemiş dolayısıyla teslimi mümkün olmayan bir mal olduğu için bâtıldır. Üçüncü satışta ise mal, önceden mülk edinilmiştir. Ancak tekrar salınmış fakat dönme durumu net değildir. Bu belirsizlik akdin rükunlarından birisi üzerinde vuku bulduğu ve teslim imkânı da olmadığı için bâtıldır.

Mecelle, teslimi mümkün olmayan malların satışının bâtıl olduğunu açık bir şekilde düzenlenmiştir. 198. maddesinde "Mebî'in teslimi mümkün ve makdur olmak lâzımdır" derken 209. maddesinde ise "Teslimi mümkün ve makdur olmayan şeyi satmak bâtıldır" hükmüne yer vermiştir. Böylece satım akdinin sıhhati için satılan malın tesliminin fiilen mümkün olması şart koşulmuş; bu şartın bulunmaması hâlinde akdin bâtıl olacağı hükme bağlanmıştır.

5-Meraların satılması ve kiralanması câiz değildir. Burada meralardan kastedilen oradaki otlardır. Satışın yasak olma sebebi kişi, henüz sahibi olmadığı bir şeyi satmış olur. Çünkü "İnsanlar üç şey konusunda ortaktırlar: su, ot ve ateş" hadisi gereğince otlar konusunda insanlar ortaktır (el-Babertî, Tarih yok: 581; el-Merğînânî, 2019: 472). Dolayısıyla insanlar arasında ortak olan mubah mallar, eğer ihraz edilip mülkiyet haline getirilmemişse, kendisine ait olmayan bir malı satmış olacağı için bâtıldır. Buna göre el-Hidâye'de bu mesele için verilen "câiz değildir" ibaresinin asıl hükmü "bâtıl"dır.

Bahsi geçen otların satılması gibi kiralanması da temelde sahip olunmayan bir malın kiraya verilmesi hasebiyle bâtıldır.

6-Arıların kovanları olmadan satılması da câiz değildir (el-Merğînânî, 2019: 472) Bu görüşü serdeden Ebu Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798) gerekçe olarak arının haşerattan olmasını gösteriler. Buna göre eşek arısı gibi haşerattan sayılan ve mal olarak bir kıymeti haiz olmayan diğer bir ifadeyle mal-ı mütekavvim olmayan (el-Babertî, Tarih yok: 582) arının satışı bâtıldır. Aynı durum ipek böceği içinde geçerlidir. Zira haşerattan sayılması sebebiyle satışı bâtıldır (el-Merğînânî, 2019: 473)

7-Kaçan kölenin satışı câiz değildir. Zira satıcı, onu alıcıya teslim etmeye güç yetiremez (el-Merğînânî, 2019: 474). el-Hidâye'de bu konu yine "câiz değildir" ibaresiyle ifade etmiş ancak fâsit mi bâtıl mı olduğunu açıkça belirtmemiştir. Teslimine güç yetirilememesi sebebiyle bu satış bâtıldır.

8-Bir kadının kap içindeki sütünün satılması câiz değildir. Hanefîler, o sütün insanın bir parçası olduğunu, insanın ise bütün parçalarıyla birlikte mükerrem olduğunu ve satılarak değersizleştirilmekten korunduğunu söylerler. Burada hür kadının sütü ile cariyenin sütü arasında bir fark gözetmemiş ve ikisinin sütünün de satılamayacağını ifade etmişlerdir (el-Merğînânî, 2019: 475). Bütün parçalarıyla hürmete layık bir varlık olan insan, bütünüyle ya da parçasıyla mal kabul edilemez (el-Aynî, 1990: 219; el-Bâbertî, Tarih yok: 585; İbnu'l-Hümâm, 2003: 389). Burada mal kabul edilmeyen bir şeyin satışı söz konusu edildiği için bu satış bâtıldır.

9-İnsan, parçaları değersizleştirilemeyecek kadar saygın (mükerrem) bir varlık olup insanın hiçbir parçasının aşağılanarak (ticari bir mal gibi) kullanılmasının câiz olmaması sebebiyle İnsan saçının satılması ve ondan faydalanılmasının hükmü (el-Merğînânî, 2019: 476; Tahmâz, 2009: 54) de bir önceki konuya mülhaktır. Yani "câiz değildir" derken bâtıl kastedilmektedir.

10-Bir binanın alt katı bir adama, üst katı ise başka bir adama ait olsa ve ikisi birden yıkılsa yahut sadece üst kat yıkılsa da üst katın sahibi, üst katını satsa câiz olmaz. Çünkü üst kata yeniden bina yapma hakkı (hakku't-teallî) mal değildir. Mal ise elde tutulması ve saklanması mümkün olan şeydir. Halbuki satışın konusu da ancak mal olabilir (el-Merğînânî, 2019: 478). Bu durum el-Hidâye'nin şerhi *Ğâyetü'l-beyân*'da özetle şu şekilde izah etmektedir: " Üst katın (yıkıldıktan sonra) satılması câiz değildir. Çünkü satış, mütekavvim bir mal (ayn) veya bir mala bağlı olması sebebiyle o mala benzerliği olan bir hak üzerinde gerçekleşir. Burada iki durum da mevcut değildir. Çünkü üst kat hakkı (hakku't-teallî) bir mal (ayn) değildir. Ayrıca mala bağlı olmaması sebebiyle mala bir benzerliği de olmayıp ancak hava ile ilgilidir. Hava ise mal değildir; çünkü mal, kabzedilmesi (teslim alınması) ve ihraz edilmesi (elde tutulup korunması) mümkün olan şeydir. Havanın ihrazı ise mümkün değildir" (el-İtkânî, Tarih yok: 75). İtkânî, durumu izah etse de yine el-Hidâye'de olduğu gibi bâtıl ya da fâsit olduğunu belirtmeden "câiz değildir" demiştir. Fakat fâsit mi bâtıl mı olduğunu zikretmemiştir. Burada, ortada olmayan bir malın satışı mevzu bahis edildiği için bâtıl bir satıştan söz edebiliriz.

11-Hayvanın karnındaki yavrunun ve yavrunun yavrusunun satışı câiz değildir. Burada bir garar/belirsizlik vardır (el-Merğînânî, 2019: 468-469) Ancak bu garar, akdin rüknuyla ilgili bir garardır. Diğer bir ifadeyle yavrunun var olup olmayacağıyla yani dünyaya gelip gelmeyeceği ile ilgili bir garardır. Aynı zamanda teslim imkânı da bulunmamakta olup hükmü bâtıldır (el-Aynî, 1990: 200; el-Bâbertî, Tarih yok: 574; el-İtkânî, Tarih yok: 30)

12-Koyunun sırtındaki yünün satışı câiz değildir. Çünkü o, hayvanın bir vasfıdır. Ayrıca yün alttan büyümeye devam eder, böylece satılan yün alttan gelen ve satılmayan kısımla karışır (el-Merğînânî, 2019: 468). Burada akdin rükûlarından birisi olan akdin mahalli, canlı koyunun sırtındaki yündür. Yün alttan alta devamlı büyümekte ve akdin konusunun belirlenebilme imkânını ortadan kaldırmaktadır. Neyin akdin konusu olduğu tam anlamıyla belirlenememiş olan böyle bir satış bâtıldır (el-Bâbertî, Tarih yok: 575)

13-Domuz kılının satılması câiz değildir. Çünkü domuz bizzat kendisi pis (necis) bir varlıktır. Ona değer vermemek ve onu aşağı tutmak için satılması yasaklanmıştır.(el-Merğînânî, 2019: 475) Domuz kılı mal-ı mütekavvim olmayıp şer'an bir mal olarak kabul edilmediği için satışı bâtıldır.

Bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki, kadının sütünün bir kapta satılması ya da domuz kıllarının satılması örneklerinde olduğu gibi, "câiz değildir" ibaresinin İslam hukukunda "batıldır" anlamına gelmesi, onların mal olarak kabul edilmemesindendir. Bunların mütekavvim mal olmamaları, bazen muhterem olmaları bazen de necis olmaları gibi iki zıt vasıf sebebiyledir.

14- İki elbiseden birinin satılması câiz değildir. Çünkü satılan malın hangisi olduğu konusunda bir cehalet söz konusudur (el-Merğînânî, 2019: 472).

Buna göre ortada satılacak bir mal-ı mütekavvim olmakla birlikte satılan mal belirlenmemiştir ve akdin mahalli muayyen değildir. Bir anlamda ortada, ma'kudun aleyh denilebilecek bir mal yoktur. Bu durumda bilinmeyen (cehalet), akdin konusu olacak malın vasfı değil bizzat kendisidir. Dolayısıyla el-Hidâye'nin "câiz değildir" ifadesiyle beyan ettiği bu satış bâtıldır.

15-Meytenin derilerini, tabaklanmadan önce satmak câiz değildir. Tabaklandıktan sonra ise onların satılmasında ve onlardan faydalanılmasında bir sakınca yoktur. (el-Merğînânî, 2019: 477)

"Meyte, kan ve domuz eti size haram kılınmıştır" (Maide, 5/3) ayetinde meyte ve domuz eti ayrı ayrı zikredildiğine göre, buradaki meyte mutlak anlamda bütün hayvanları değil, şer'î anlamda boğazlanmaya uygun hayvanlar kastedilmektedir. Mütekavvim mal hükmündeki hayvan şer'î usulle boğazlamayıp çeşitli şekillerde ölürse buna meyte denir. Meyte İslam hukukuna göre mal olarak kabul edilmediği gibi (el-İtkânî, Tarih yok: 68), -dabaklama işlemi sonrası istisna edilse de- derisi de mal olarak değerlendirilemez (el-Bâbertî, Tarih yok: 588) Böyle bir şey hukuken satışa konu edilemeyeceği için satışı bâtıldır.

Bu başlık altındaki gayr-i câizin bâtıla ihtimali olan meseleler, mebî'in elde olmaması, teslim imkânının olmaması şer'en mal olmaması ve neyin mebî' olduğunun belirlenememiş olması gibi sebeplerle bâtıl hükmünü almışlardır.

4.3.2. "Gayr-İ Câiz" Diye Nitelenip "Fâsit" Hükmü Taşıyan Meseleler

Bu bölümde de el-Hidâye'nin "câiz değildir" dediği ancak fasit veyahut bâtıl olduğu belirtilmeyen ama aslında fâsit olan meseleler ele alınıp değerlendirilecektir.

1-Memedeki sütün satışı câiz değildir. Çünkü bunda garar söz konusudur. Memede şişkinlik (hava) olabilir. Ayrıca sağma şekli konusunda anlaşmazlık çıkabilir. Süt miktarı artabilir ve satılan süt (satıştan sora vücut tarafından üretilen) süte karışabilir (el-Merğînânî, 2019: 468).

Aynî bunun câiz olmamasını, memenin sütten değil şişkinlikten dolayı doluymuş gibi görünmesine bağlar. Ayrıca müşterinin, sağımın niteliği konusunda satıcıyla çekişmeye gireceğine bağlar. Zira müşteri sağımda mümkün olan en yüksek verimi elde etmeye çalışırken, satıcı buna itiraz eder ve ondan (bir miktarını) bırakmasını talep eder. Burada garar vardır gararlı satışlar yasaklamıştır (el-Aynî, 1990: 200). Bu iki gerekçede garar, akdin konusunun vasıflarıyla ilgili eksiklikler sebebiyledir. Dolayısıyla burada satışın câiz olmamadan maksat fâsit olmasıdır.[3]

[3] Aynî, bu alışverişin câiz olmamasına yönelik üçüncü bir gerekçe ortaya koymaktadır. Buna göre süt mütemadiyen artmakta ve satılan süt miktarı, satılmayan sütle karışmaktadır. Böylece neyin akdin konusu olduğu imkânsız hale gelmekte ve akdin mahallinin belirlenebilir olma imkânı ortadan kalkmasıdır. Onun için Aynî, bu üçüncü gerekçeye göre bu satışın bâtıl olduğunu söyler. bk. (el-İtkânî, Tarih yok: 38)

2-Bir tavanın içindeki kalas veya bir elbiseden bir arşın satılması durumunda kesim yeri belirtilse de belirtilmese de satış câiz olmaz. Çünkü zarar vermeden malı teslim etmek mümkün değildir (el-Merğînânî, 2019: 469). Burada câiz olmamaktan maksat fâsit olmasıdır. Nitekim Hanefîler satım akdinin sıhhati için satılan malın (mebî'in) teslim edilebilir (kudret ale't-teslîm) olmasını şart koşarlar. Şayet teslim, ancak satıcı aleyhine bir zararla mümkün olabiliyorsa burada akdin fâsit oluşundan bahsedilir (Apaydın, 1995: 417; Karaman, 1989: 254; Yerlikaya, 2024: 27)

3-Darbetü'l-kânıs, avcının ağını tek bir kez atmasıyla ağdan çıkacak olan avdır. Bu satış câiz değildir. Çünkü cehalet ve garar vardır (el-Merğînânî, 2019: 470)

Bu satış, cehalet ve garardan dolayı diğer bir ifadeyle gelecek avın mahiyeti ve niteliği konusunda bir belirsizlik ve cehalet söz konusu olması sebebiyle fâsittir.[4]

4-Ağacın tepesindeki taze hurmayı, yerdeki kesilmiş (kuru) hurma ile tahmine dayanarak eşit ölçüde takas etmek şeklinde tanımlanan Müzâbene satışı ile başaktaki buğdayı, eldeki temizlenmiş buğdayla tahmine dayanarak eşit ölçüde satmak şeklinde tanımlanan Muhâkale satışı câiz değildir. Burada ölçülebilen ve aynı cinsten olan iki malın birbiriyle tahmini olarak takas edilmesi câiz değildir. Kaldı ki bunlar yerde hazır olsalardı bile tahmine dayalı olarak takas edilmeleri câiz olmazdı (el-Merğînânî, 2019: 470).

Bu tip satışlarda, daha önce toplanılmış mahsulün miktarını tam ölçebilmekle birlikte, ağaçtaki ve tarladaki hasat edilmemiş mahsul ancak tahminen ölçülmüş olacaktır. Bu da gararı (belirsizliği); tahmini bir ölçüm olduğu için muhtemel eşitsizliği (ribayı) doğurabileceği için fasit satış hükmünü alır. Yani metindeki "câiz olmamaktan" fâsid olmayı anlamaktayız. Hurma ve buğdayda olduğu gibi yaş üzümle kuru üzümün değişmesi de aynı (el-Merğînânî, 2019: 471) kurala tabidir.

5-Taş atarak (bey'u'l-hasât), dokunarak (bey'u'l-mülâmese) ve fırlatarak (bey'u'l-münâbeze) yapılan alışverişler câiz değildir. Bunlar cahiliye döneminde yapılan alışverişlerdi. İki kişi bir mal üzerinde pazarlık ederken; alıcı mala dokunduğunda (mülâmese), satıcı malı ona fırlattığında (münâbeze) ya da alıcı malın üzerine bir çakıl taşı koyduğunda (ilka-i hacer) satış kesinleşmiş (bağlayıcı) olurdu. Bahsi geçen satışlar iradeyi net biçimde ortaya koymayıp rızayı zedelediğinden kesin olarak yasaklamıştır (el-Merğînânî, 2019: 475). Diğer yandan garar ve hasat bey'i de yasaklamıştır (Aynî, 1990, c. 7, s. 211). Bu satışlar, riskli ve belirsiz bir olaya bağlanmıştır. Hâlbuki mülkiyetin naklini öngören akitler böyle bir belirsizlik, cehalet ve riski kabul etmez. Ayrıca anlam bakımından kumara da benzemektedirler (Aynî, 1990: 212; Bâbertî, Tarih yok: 580; İtkânî, Tarih yok: 47)

el-Hidâye'de bu satışların yasak oluşu "câiz değildir" ibaresiyle ifade edilmiştir. Ancak bunların fasit mi bâtıl mı olup olmadığı belirtilmemiş olsa da diğer kaynaklarda bunların fâsit olduğunu ifade edilmiştir (İbnu'l-Hümâm, 2003: 382-383; İbnü's-sââtî, 2005: 293-294; el-İtkânî, Tarih yok: 47; el-Osmânî, 2019: 916-919). Nitekim bu akitler belirsizlik ve cehalet vasıflarını taşımaktadırlar.

İnceleme sonucunda, gayr-i câiz olarak nitelendirilen meseleler içerisinde fâsit hükmüne bağlanan meselelerin, aynı nitelendirmeye rağmen bâtıl hükmüne bağlanan meselelerden daha az sayıda olduğu görülmüştür.

[4] O anda elde olmayan bir malın satışı olarak düşünülürse veya henüz mülkü olmamış bir şeyin satışı olarak değerlendirilirse bâtıl olur. Öte yandan atılan ağa av düşüp düşmeyeceği yani akdin mahallinin olup olmayacağı açısında bakılırsa o zaman da bâtıl olur. bk. (el-İtkânî, Tarih yok: 38).

SONUÇ

Fıkıh Usûlü'nün ana konularından birisi "hüküm" dür. Farz, vacip, haram ve mekruh gibi teklîfî hükümlerin yanında; sebep, rükün, şart, mani, sahîh, bâtıl ve fâsit gibi vad'î hükümler de mevcuttur. Çalışmamız vad'î hükümlerden fâsit etrafında şekillenecektir.

Bir meselenin ya sahih ya da bâtıl olacağı yönündeki cumhurun bakış açısı karşısında Hanefîler, sahîh ve bâtıl arasına üçüncü bir müstakil hüküm olarak "fâsit"i yerleştirmişlerdir. Böylece, geçersiz hükümler başlığı altında bâtıl ve fâsit olmak üzere iki hüküm ortaya çıkmış, bu yaklaşımın tabiî sonucu olarak Hanefîler, butlân fesâd ayrımına gitmişlerdir. Fâsit kavramını bâtıl kavramından ayırmak suretiyle müstakil bir terim hâline getirilmiş, Hanefî fıkıh terminolojisine teknik bir kavram kazandırılmıştır. Böylece cumhurun butlân kapsamında değerlendirdiği bir takım meseler fesâd kapsamında ele alınmış ve farklı hukukî sonuçları olduğu ortaya konulmuştur.

Çalışmamızın amacı, özgün bir kavram olan "fâsit" Hanefî literatürünün önemli eselerinden Merğînânî'nin el-Hidâye'sinde, "Bâbu beyi'l-fâsit" bölümü özelinde ele alınış biçimini ortaya koymaktır. Ayrıca fâsit kavramının o dönemde nasıl kullanıldığına ışık tutarak, kavramsallaşma sürecinin anlaşılmasına katkı sunmaktır.

Klasik fıkıh kaynaklarının, telif edildikleri dönemlerde bir kavramı nasıl ele aldıklarının incelenmesi, o kavramın gelişim sürecini tahlil ve tespit etmek açısından çok önemlidir. Mesela, fasit kavramının el-Hidâye'de henüz net bir anlam çerçevesine sahip olmadığı görülmektedir. Hakbuki el-Hidâye'den sonra yaklaşık bir asırlık zaman içerisinde kaleme alınan bazı önemli Hanefî fürû-i fıkıh eserleri incelendiğinde, bâtıl karşısında fâsit hükmün daha açık ve belirgin bir biçimde kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[5] Ayrıca bir terim olarak vazedildikleri anlamlarını ise zamanla kazandıklarını ve Hanefî fıkıh terminolojisindeki yerlerini aldıklarını söyleyebiliriz.

Konu fâsit etrafında şekillense de bâtıl ve gayr-i câiz/caiz değildir kavramlarından ayrı düşünülemeyeceği ortaya çıkmıştır. Zira fasit ve bâtılın tahakkuk edeceği şartların birbirleriyle sıkı ilişki içinde oldukları görülmüştür. Diğer taraftan câiz olmamanın, bâtıla olduğu gibi fâsite de ihtimali vardır. Nitekim konu fasit olmasına rağmen "caiz değildir" ifadesinin fâsitten çok daha fazla kullanıldığı tespit edilmiştir.

Konunun bazı yerlerde, meselenin hükmü bâtıl olduğu halde onun yerine "fâsit"in kullanıldığı bulgusuna rastlanılmıştır. Bunun, eserin yazıldığı dönemde, "fâsit"in anlam çerçevesinin, daha sonraki dönemlere nazran tam netleşmediğiyle ilgili olduğu değerlendirilmektedir. Nitekin e-Hidâye'den daha sonra telif edilen bazı eserlerde fâsit kavramının daha net bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çalışmamamızı el-Hidâye'den elde ettiğimiz bu bulgulardan hareketle şunu ifade edebiliriz ki, klasik eserler okunurken kavramların anlam örgüsünün henüz tam kurulmamış olabileceğine göz önünde bulundurup ilgili diğer kaynaklardan istifade etmek gerekliliğini ifade etmek gerekir.

Bu çalışma, hanefilere mahsus bir usûl-i fıkıh ıstılahı olan fasitin, XII. yüzyılda yazılmış bir fürû-i fıkıh eseri olan el-Hidâye özelinde kullanımını sistematik bir biçimde ortaya koyarak kavramın bu yüzyıldaki kullanım biçimini ve uygulama alnının anlaşılmasına katkı sağlayacak, benzer çalışmalar için veri sunacaktır. Ayrıca sonraki asırlarda daha da belirginleşen "fâsit" kavramının tarihsel arka planının anlaşılmasına katlı sunacaktır.

[5] bk. Sadrüşşerîa, 1971:57; el-Mevsılî, 2012: 204; İbnü's-sââtî, 2005: 289 vd.

KAYNAKÇA

Apaydın, Y. (1995). Fesad. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 12, ss. 417-421). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.

el-Aynî, B. M. (1990). *El-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye* (C. 7). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

el-Bâbertî, K. M. (Tarih yok). *El-İnâye Şerhu'l-Hidâye* (C. 3). Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye.

Bardakoğu, A. (1992a). Bey'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 13-19). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Bardakoğlu, A (1992b). Butlan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 476-478). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Bilmen, Ö. N. (1988). *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (C. 1). İstanbul: Bilmen Yayınları.

Cici, R. (2005). Osmanlı klasik dönem fıkıh kitapları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), 3*(5), 215-248

el-Cürcânî, E. A. (1403). *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs.

Erdoğan, M. (2019). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları.

Hallâf, A. (Tarihsiz). *Hülâsatü Tarîhi't-Teşrî'il'l-İslâmî*. Kuveyt: Dârü'l-Kalem.

Haydar Efendi, A. (2020). *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecellet'i-Ahkâm* (C. 1). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Hey'et. (2017). *Mu'cemü mustalahâti'l-ulûmi'ş-şeriyye* (C. 1). Riyad: Medînetü'l-Melik Abdilazîz li'l-Ulûm ve't-Tekniyye.

İbnü'l-Hümâm, K. (2002) *Şerhu Fethi'l-Kadîr*. (C. 6). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Isfahânî, R. (Tarih yok). *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân* (C. 2). y.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.

el-İtkânî, K. E. K. (Tarih yok). *Ğâyetü'l-Beyân Nadiretü'z-Zamân fî Âhiri'l-Evân* (C. 10). Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ.

Kallek, C. (1998). el-Hidâye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 17, ss. 471-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Karaman, H. (1989). Akid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 251-256). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Karaman, H. (1991). *Mukayeseli İslam Hukuku* (C. 2). İstanbul: Nesil Yayınları.

Kâtibçelebî, M. (1941). *Keşfüzzünûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn* (C. 2). İstanbul: Maarif Matbaası.

Koca, F. (2004). Merğînânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 29, ss. 182-183). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köse, A., & Demir, H. (2025). Merğînânî'nin el-Hidâye Adlı Eserine Dair Literatür Araştırması: Kapsam, Önem ve Katkılar. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (45). 623-666.

el-Kureşî, M. E. M. (1993). *El-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (2. bs., C. 4). Kahire: Dâru Hicr.

İbn Kutluboğa, K. (1992). *Tâcu't-Terâcîm*. Dımeşk: Dârü'l-Kalem.

el-Leknevî, Muhammed Ebü'l-Hay. (1324). *Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (1. bs.). Kahire: Matbaay-ı Saadet.

el-Merğînânî, B. (2019). e*l-Hidâye şerhu bidayeti'l-mübtedî* (1. bs., C. 4). Medine: Dâru's-Sırâc.

el-Mevsılî, A. (2012). e*l-Muhtâr li'l-fetvâ*. Medine: Dâru's-Sırâc.

el-Meydânî, A. (2014). *El-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb* (C. 1). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

en-Nakîb, A. M. N. (2001). *El-Mezhebü'l-Hanefî* (C. 1). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

en-Nesefî, E. H. (1997). *Bahrü'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik* (C. 2). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

el-Osmanî, M. T. (2019). *Fıkhu'l-büyû' alâ mezâhibi'l-erbea* (C. 2). Karaçi: Mektebetü meârifi'l-Kur'ân.

İbnü's-sââtî, M. A. (2005). *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Sadrüşşerîa, U. (1971). *Muhtasaru'l-Vikâye* (C. 2). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

et-Tehânevî, M. A. (1996). *Mevsûatu keşşâfî ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (C. 2). Beyrut: Mektebetü Lübnân.

Tahmâz, A. M. (2009). *El-Fıkhu'l-Hanefî fî sevbihi'l-cedîd*. Dımeşk: Dârü'l-Kalem.

Yerlikaya, Ü. (2024). *Hanefî Fâsid Akit Teorisi*. Ankara: Fecr Yayınları.

ez-Zerkâ, M. A. (2004). *El-Medhal el-Fıkhiyyü'ı-âmu* (C. 2). Dımeşk: Dârü'l-Kalem.

Zeydân, A. (1976). *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*. Bağdat: Müessesetü Kurtuba.

Zuhaylî, V. (1985). e*l-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletüh* (C. 1). Dımeşk: Dâru'l-Fikr.